

על מה נלחמים בעולם? - שלושים שנים ל"קץ ההיסטוריה"

איתי ברון ושמואל חרל"פ*

שלושים שנים לאחר פרסום מאמרו של פרנסיס פוקויאמה על אודות "קץ ההיסטוריה", אין כיום לרעיון הדמוקרטי-ליברלי אויב גלובלי אחד המייצג אלטרנטיבה אידאולוגית מנוגדת, דוגמת הפשיזם או הקומוניזם. אבל, הרעיון מתמודד עם אויבים שונים העוינים את ערכיו, נלחמים במוסדותיו ומקדמים סדר "אי-ליברלי" עולמי ומדינתי שונה. המאמר מתאר את שלוש הזירות השלובות שבהן נערכת התמודדות זאת: מול כוחות מתחרים במאבק על הסדר העולמי; מול גורמים מערערים - מימין ומשמאל - בדמוקרטיות המערביות הליברליות עצמן; ומול מודל שלטוני חלופי ומנגנוני דיכוי ופיקוח משתכללים במדינות הלא דמוקרטיות. לרעיון הדמוקרטי-ליברלי יש עדיין תמיכה רחבה, אך מדדים שונים מלמדים על נסיגה במעמדו ובתפוצתו. במקביל, מסתמן ניצחון לכלכלה הקפיטליסטית, שאומצה בגרסאות שונות גם על ידי חלק מסוכניו המובהקים של הסדר האי-ליברלי. בהקשר זה עוסק המאמר גם בשאלה האם הקפיטליזם יכול להיות חלק מהסדר האי-ליברלי, או שניצחונו הוא שיפריך את התחזיות על "סוף הדמוקרטיה הליברלית".

מבוא

סדרת האירועים שהתרחשה במחצית השנייה של שנת 1989 הייתה דרמטית בכל קנה מידה: ביוני אותה שנה זכתה תנועת "סולידריות" בבחירות בפולין; בו בחודש צולם מפגין בודד ("המורד האלמוני") עוצר בגופו שיירת טנקים בכיכר טיאנאנמן בבייג'ינג; בספטמבר, מפלגת "סולידריות" הרכיבה את הממשלה בפולין; באוקטובר, הפכה הונגריה רפובליקה דמוקרטית; בנובמבר נפלה חומת ברלין וגרמניה המזרחית קרסה; עמה קרס באותו חודש גם המשטר הקומוניסטי בצ'כוסלובקיה; בסוף דצמבר, בני הזוג צ'אושסקו הוצאו להורג ברומניה; עוד קודם לכן, בתחילת דצמבר, הכריזו בוועידה שהתקיימה במלטה מנהיגי שתי המעצמות - ארצות הברית וברית המועצות - על סיום המלחמה הקרה ביניהן.

בעיצומם של האירועים המטלטלים האלו, בקיץ של אותה שנה, פרסם פרנסיס פוקויאמה בכתב העת The National Interest את מאמרו המכונן "קץ ההיסטוריה?", ובו רעיונות שפותחו לספר בשם דומה (Fukuyama, 1989; Fukuyama, 1992) שפורסם שלוש שנים לאחר מכן (ללא סימן השאלה). במרכז המאמר עמד רעיון שלפיו האנושות הגיעה לנקודת השיא של האבולוציה האידאולוגית שלה והיא עוברת לתקופה היסטורית חדשה, שבה הדמוקרטיה הליברלית תשרור בכל המדינות כצורת ממשל מועדפת, מבלי שאידאולוגיה אחרת תקרא עליה תיגר. שנתיים אחר כך, בדצמבר 1991, התפטר מיכאיל גורבצ'וב מתפקידו כנשיא הסובייטי וברית המועצות חדלה להתקיים.

בנסיבות אלו, קל היה לדמיין שהמערכת הבינלאומית הולכת ומתעצבת כחד-קוטבית, בדומיננטיות אמריקאית, באופן שמשקף את ניצחונם הברור של הדמוקרטיה והליברליזם. הניצחון על הקומוניזם הצטרף, בתיאור המקובל במערב, לניצחון ההיסטורי על הפשיזם בשנת 1945 ויצר תחושה ברורה של עדיפות הסדר הליברלי, שבמרכזו רעיונות החירות והשוויון, על רעיון מתחרה אחר. העשור האחרון של המאה ה-20 היה אפוא עשור אופטימי במדינות המערב ונראה היה שהעולם אכן בשל לעידן של שלום, שבו ישלטו השוק הגלובלי, הערכים האוניברסליים של הליברליזם, הדמוקרטיה והשגשוג הקשור בהם. כלפי המתקשים לקבל הערכות אלה נטען שהם נמצאים "בצד הלא נכון של ההיסטוריה". בדיעבד, תחושת הניצחון הזאת תרמה רבות להתגבשותם של כוחות הנגד לרעיון הדמוקרטי-ליברלי.

ואכן, גורמים שונים בחרו לא לקבל את "קץ ההיסטוריה" כעובדה מוגמרת ולהילחם, בדרכים שונות, נגד הסדר החדש שהתהווה (לכאורה). במהלך העשור הראשון של המאה ה-21 כבר התפוגגה האופטימיות: מתקפת הטרור שביצעו קיצונים אסלאמיים בארצות הברית נגד סמלים מובהקים של השיטה הפוליטית האמריקאית-מערבית בשנת 2001, המלחמות שקואליציות מערביות בהובלת ארצות הברית ניהלו באפגניסטן ובעיראק, וכן המשבר הכלכלי העולמי שפרץ ב-2008 - ערערו את הדמוקרטיות המערביות הליברליות ואת תחושת הביטחון של אזרחיהן. האופטימיות, כפי שתוארה על ידי פוקויאמה, הוחלפה בדכדוך שנשען על תובנותיו הפסימיות של סמואל הנטינגטון ובעיון מחודש בתיאוריה שלו בדבר "התנגשות הציביליזציות", שפותחה כמענה למאמר של פוקויאמה עוד בשנות ה-90 (Huntington, 1993; Huntington 1996). העשור הנוכחי כבר מתאפיין במתקפת נגד רב-ממדית, מכיוונים שונים, הן על הרעיון הדמוקרטי-ליברלי והן על הדומיננטיות האמריקאית, שעד לא מכבר נחשבה המייצגת המובהקת שלו.

שלושים שנים בדיוק לאחר פרסום מאמרו המכונן של פוקויאמה, פני הדברים נראים שונים לחלוטין. לרעיון הדמוקרטי-ליברלי אין אמנם אויב גלובלי אחד המייצג אלטרנטיבה אידאולוגית דוגמת הפשיזם או הקומוניזם. ועם זאת, רעיון זה מתמודד עם אויבים שונים העוינים את ערכיו, נלחמים במוסדותיו ומציעים סדר "אי-ליברלי" (עולמי ומדינתי) אלטרנטיבי. סדר זה מדגיש ערכים כגון השתייכות ונאמנות ושואף להכרה בזהויות פרטיקולריות ובכבוד שאבד עקב נסיבות שונות. הסדר האי-ליברלי מקדים חובות אזרחיות לזכויות, מדגיש ציות לשלטון ביחס לחירות הפרט, וגורס היררכיה פוליטית וחברתית. בסדר האי-ליברלי הפרט שואב את זכויותיו מעצם השתייכותו לקבוצה: למשפחה, לעדה, למגדר, לגזע, ללאום, לדת ולתרבות. סדר זה כופר ברעיון של זכויות פרט ואזרח אוניברסליות, החוצות גבולות ותרבויות. בראייה זו, מדינות הלאום עדיפות על המוסדות הבינלאומיים, הגבולות הם חשובים ומכאן החשש של הסדר האי-ליברלי מהגלובליזציה, מהרב-תרבותיות ומגלי הגירה.

במאמר זה תיבחנה שלוש זירות המאבק שבהן מתמודד הרעיון הדמוקרטי-ליברלי על הבכורה הפוליטית, המקומית והעולמית. האחת, מול הכוחות המתחרים על עיצוב הסדר העולמי הגלובלי; השנייה, מול גורמים מערערים בקרב הדמוקרטיות המערביות הליברליות עצמן; והשלישית, מול מודל שלטוני חלופי, המפעיל מנגנוני דיכוי ופיקוח משתכללים במדינות לא-דמוקרטיות. המרחב הדיגיטלי מחבר בין הזירות, מטלטל אותן ומאיץ את קצב האירועים. לרעיון הדמוקרטי-ליברלי יש עדיין תמיכה רחבה, אך מדדים שונים מלמדים על אודות נסיגה במעמדו ובתפוצתו. במקביל, מסתמן ניצחון ברור לכלכלה הקפיטליסטית המאומצת, בגרסאות שונות, גם על ידי חלק מסוכניו

המובהקים של הסדר האי-ליברלי. ניצחון זה מעורר גם את השאלה: האם הקפיטליזם יכול להיות חלק מהסדר האי-ליברלי או שדווקא ניצחונו הוא שיפריך את התחזיות על "סוף הדמוקרטיה הליברלית".

זירת המאבק הראשונה - הכוחות המתחרים על הסדר העולמי

ב-6 ביוני 2019 התקבצו מנהיגי המערב לשורה של טקסים בחוף נורמנדי כדי לציין 75 שנה ל"יום הארוך ביותר", שבו נחתו שם כ-156,000 חיילים מבעלות הברית תחת מטחי ארטילריה ואש מקלעים כבדה של חיילי הוורמאכט. אין מקום ראוי יותר לציין בו את ההקרבה העצומה של הדמוקרטיות המערביות הליברליות במלחמה כנגד הפשיזם (רוב החיילים היו מארצות הברית, בריטניה וקנדה). למעלה מ-4,400 חיילים נהרגו ביום הפלישה עצמו, ועוד מספר אלפים בשבועות הבאים, עם התקדמות הכוחות.

בטקס שנערך בנורמנדי אמר נשיא ארצות הברית דונלד טראמפ את כל המילים הנכונות על אודות הלוחמים האמריקאים שנעו דרך "אש הגיהנום" ו"הצילו את החירות". ארצות הברית נכנסה למלחמת העולם השנייה מעמדת בדלנות יחסית, הפעילה במלחמה את כוחה, ספגה אבדות ויצאה ממנה כאומה המוכנה לקחת על עצמה את תפקיד ל מנהיגת הגוש הדמוקרטי-ליברלי במאבק על הסדר העולמי. 75 שנים אחרי נורמנדי ו-30 שנים אחרי "קץ ההיסטוריה", הדמוקרטיה הליברלית עדיין מתמודדת נגד כוחות המתחרים בה על הסדר העולמי ואין לה מנהיגה אחרת זולת ארצות הברית, שבעידן טראמפ נראית כמתכחשת לתפקידה זה.

אסטרטגית הביטחון הלאומי של ארצות הברית, שפורסמה בחתימת הנשיא טראמפ בשנת 2017, מתארת את סין, רוסיה, צפון קוריאה, איראן וארגוני טרור אסלאמיים כגורמים הנאבקים נגד ארצות הברית על הסדר העולמי (Trump, 2017). המסמך נועד, כמובן, לשרת אינטרס אמריקני והוא מוטה בכיוון זה, אבל זהו גם תיאור נכון בעיקרו של הארכיטקטורה הנוכחית, מרובת הקטבים, של הסדר העולמי. בניגוד למלחמת העולם השנייה ולמלחמה הקרה, לכוחות אלו, המתחרים מול הרעיון הדמוקרטי-ליברלי, אין כיום הנהגה משותפת. הם מגיעים ממקומות שונים ומחזיקים באידיאולוגיות שונות, כשהמכנה המשותף ביניהם הוא העוינות לרעיון הדמוקרטי-ליברלי. הם פועלים מתוך תחושת השפלה היסטורית והאשמת המערב בהתנשאות ובפגיעה במעמדם, ומבקשים להשיג הכרה מקומית, אזורית ובינלאומית כאחת, בזהותם ובכבוד המגיע להם.

הכוחות המתחרים על הסדר העולמי גם חולקים תפיסה משותפת לגבי שבריריותן וחולשתן המבנית של הדמוקרטיות המערביות הליברליות: רגישות לאבדות בשני הצדדים; קושי להתמודד עם מלחמות ממושכות; ומגבלות שנובעות מצורת המלחמה שאימץ המערב ומתלותה בטכנולוגיה מתקדמת. הם מזהים את הקיטוב החברתי הגובר בדמוקרטיות המערביות הליברליות ואת השסעים המעמיקים בהן, ורואים בהם פלטפורמה יעילה לערעור האמון של האזרחים ברעיון הדמוקרטי-ליברלי.

המאה ה-21 פונה עורף לאידיאולוגיות גדולות חובקות עולם. רוב מתנגדי הרעיון הדמוקרטי-ליברלי מדגישים את מרכזיותה של מדינת הלאום הריבונית על פני המוסדות וההסדרים הבינלאומיים ועוסקים יותר בענייני המדינות שלהם ופחות במה שמתרחש מחוץ לגבולותיהן.

(לגבולות עצמם יש תפקיד מרכזי בסדר האי-ליברלי). לכן, בניגוד לקומוניזם ולפשיזם, הם אינם מציעים רעיון אידיאולוגי גלובלי כגון "חירות" או "שוויון" האמור להנחות את כלל אזרחי העולם. עם זאת, יש ברעיון גם ניסיון להסדיר את המרחב הגלובלי. גם הם מבינים שכלכלת המאה ה-21, שהתעצבה במידה רבה באמצעות הגלובליזציה, אינה מאפשרת בדלנות של מדינות גם אם הן חזקות מאוד בהיבט הכלכלי והטכנולוגי. לכן, ניתן לזהות אצל חלק מהם התבססות על מדינות לאום ריבוניות נפרדות, שלכל אחת זהות ייחודית. לפי רעיון זה, כל מדינה תכבד את הזהות ואת הריבונות של שכנותיה, ולכן כולן יוכלו לחיות בשלום ואף לסחור זו עם זו (Noah Etziony, 2018; Hazony, 2018; Harari, 2018; Boyle, 2016; Kagan, 2019). כן מודעים סוכני הסדר האי-ליברלי למכלול שלם של איומים משותפים במרחב הגלובלי. לכן, בגרסאות מסוימות, יש לסדר האי-ליברלי גם רכיב של שיתוף פעולה בין המדינות ללחימה באיומים המשותפים: האסלאם הרדיקלי (שכשלעצמו שייך למתנגדי הסדר הליברלי), האליטות הליברליות וגלי ההגירה (Feder, 2016; Etziony, 2018).

מייצג מובהק של כוחות מתחרים אלו הוא נשיא סין, שי ג'ינפינג, הקורא למחיקת ההשפלה שחוותה סין על ידי הקולוניאליזם המערבי מאמצע המאה ה-19, וחותר להחזיר את סין למקומה הגלובלי הראוי בעולם. סין מאתגרת את הדמוקרטיה המערבית הליברלית כמודל השלטון הראוי בעולם באמצעות הצגת מודל שלטוני אחר של "אוטוקרטיה קפיטליסטית". במרכזו - משטר סמכותני, כלכלה ריכוזית בצד כלכלת שוק, פיקוח מסיבי וחודרני באמצעות טכנולוגיה ודיכוי נמרץ של מיעוטים ומתנגדי משטר. לפי מודל זה, הלגיטימיות של המשטר נובעת מהצלחותיו ולא מתמיכה חופשית של האזרחים.

האוטוקרטיה הקפיטליסטית הסינית אכן דוהרת לקראת היותה הכלכלה הגדולה בעולם ומשקיעה, בדרכים שונות, טריליוני דולרים בעשרות מדינות, באמצעות פרויקט "חגורה ודרך" - שילוב בין חגורה יבשתית של תשתיות ממומנות באסיה ואפריקה, לבין דרך משי ימית של השקעות בנמלי ים באסיה, אפריקה ואירופה. בדרך לשם, סין פועלת לדחיקת ארצות הברית מהאזור הפסיפי-הודי ועוסקת בשינוי הסדר העולמי והמוסדות הבינלאומיים, שעוצבו בהובלת ארצות הברית לאחר מלחמת העולם השנייה. עם זאת, בניגוד לגישות של חלק מהמשקיפים (Frankopan, 2018), נראה שסין אינה מבקשת להחליף את ארצות הברית כמנהיגת העולם, בעיקר עקב ההשלכות הכרוכות בכך - אחריות, מחויבות להתערבות והנטל הכלכלי (Mastro, 2019).

מייצג נוסף של הכוחות המתחרים בזירה זאת הוא נשיא רוסיה, ולדימיר פוטין, המבקש להחזיר לרוסיה את גדולתה הצארית ואת המעמד שהיה לה לאורך ההיסטוריה בזירה הבינלאומית. בראיית רוסיה, הדומיננטיות האמריקנית של אחרי סיום המלחמה הקרה הייתה אנומליה שאפשרה לארצות הברית להפעיל שורה של כלים ואמצעים (התערבות צבאית, סנקציות ולוחמת מידע) כדי לקדם את האינטרסים שלה על חשבון שחקנים אחרים במערכת הבינלאומית - ובעיקר על חשבון רוסיה עצמה. רוסיה פועלת אפוא לשנות מציאות זו ולהשיב לעצמה את המעמד, הנתפס בעיניה כראוי לה, של מעצמת על גלובלית ובעלת עמדה שיש להתחשב בה בשיח הבינלאומי. פוטין מבין שרוסיה אינה מסוגלת להתחרות כלכלית בארצות הברית או בסין ולכן הוא דוגל בעולם "רב

קוטבי", שבמסגרתו לרוסיה, כאחת המעצמות המובילות, יהיו זכויות יתר שיכללו גם הכרה במרחב ההשפעה שלה.

נסיגתה ההדרגתית של ארצות הברית מעמדת השוטר העולמי מייצרת אפוא ריק, שאותו מבקשים לנצל כוחות שונים, מוגבלים כל אחד בדרכו: סין אינה מעוניינת לפי שעה להחליף את ארצות הברית כמנהיגת העולם, ורוסיה עוד רחוקה מאוד מהשגת יכולות של מעצמת על. האסלאם הרדיקלי נשאר לפי שעה מוחלש, ובלאו הכי קורץ לאוכלוסיות מסוימות בלבד. ואולם, גם אם בשלב זה אותם כוחות אוטוריטריים אינם נוטלים הובלה, הם גורפים הישגים במובנים של הירידה במספר המדינות הדמוקרטיות, כרסום במידת החופש במדינות רבות; פיתוח בתמיכה הציבורית בערכים ובמסורות דמוקרטיות וליברליים, וכן היחלשות המותג שהיוותה ארצות הברית בעיני הציבורים בעולם. רוסיה וסין עודן רחוקות מהובלה, אך הן משמשות השראה - שלטונית ורעיונית - עבור כוחות פוליטיים אוטוריטריים אחרים ברחבי העולם וכך נהנות מגידול בכוחן האסטרטגי.

זירת המאבק השנייה - "משבר הליברליזם" בתוך הדמוקרטיה

פוטין לא נכח בטקס לציון ה-D-Day בנורמנדי. אבל, בשורה של התבטאויות במהלך פסגת ה-G20 שנערכה ביפן, בסוף יוני 2019, הוא הסביר ש"עבר זמנו של הרעיון הליברלי". פוטין ציין שהציבור מפנה עורף לרעיונות הליברליים מכיוון שהליברליזם סותר את האינטרסים של רוב האוכלוסייה. לפי פוטין, המצדדים ברעיון הליברלי מנותקים ממיליוני אנשים החיים את חייהם. פוטין מתח ביקורת חריפה על ההשקפות המערביות בנושא זכויות להט"ב, הגירה ורב-תרבותיות, שאותן כינה מתקפה על "ערכי המשפחה המסורתיים", והוסיף ש"הולכת השולל" של הליברלים היא שגרמה להפגנות באירופה ולניצחון של טראמפ בבחירות לנשיאות בשנת 2016 (Barber, Foy & Barker, 2019).

הזירה השנייה שבה מתקיים המאבק על הרעיון הדמוקרטי-ליברלי היא אפוא בתוך הדמוקרטיה המערביות הליברליות עצמן. פוטין מאיר מבחץ את "משבר הליברליזם", המיוחס לכמה תהליכים מרכזיים: הגלובליזציה והטכנולוגיה, שהעתיקו עבודה למדינות מתפתחות באמצעות מיקור חוץ וכוח אדם זול וגרמו לחוסר ביטחון תעסוקתי במערב; המשבר הכלכלי העולמי בשנת 2008, שפגע באתוס של הקפיטליזם המערבי; עליית "הפוליטיקה של הזהויות", הדורשת הכרה בכבודן ובמעמדן של קבוצות שונות בחברה; מעבר מחברות הומוגניות לחברות מעורבות בעקבות עלייה בשיעורי ההגירה; עלייתם של פוליטיקאים פופוליסטים ולאומנים, הטוענים שהם - ולא המוסדות הדמוקרטיים המסורתיים - הדוברים האמתיים של העם; ההתפתחויות הטכנולוגיות, שבמרכזן עלייתן של הרשתות החברתיות והיכולת לעשות בהן שימוש מניפולטיבי. במקרים אחרים, תחושת חוסר היציבות והכאוס הביאו ציבורים להעדיף את ההבטחה לביטחון אישי שמנפקים מנהיגים כוחניים, על פני ערכי החופש של הליברליזם, הנלקחים כמובנים מאליהם. תהליכים אלה הצטרפו לכוחות פנימיים שאתגרו את הליברליזם מראשיתו, וכעת מרימים ראש מחדש, דוגמת השמרנות התרבותית והערכית.

פוקויאמה פרסם שורה של ספרים מאז "קץ ההיסטוריה", האחרון שבהם הוא במרכזיות של עניין הזהויות בפוליטיקה העכשווית וביחסים הבינלאומיים (Fukuyama, 2018). במוקד הספר

עומדת הטענה הגורסת שהשאיפה להכרה היא שביסוד חוסר שביעות הרצון מהסדר הליברלי (הן בתוך המדינות והן במאבק על הסדר העולמי). לפי פוקויאמה, הפוליטיקה של הזהויות צמחה מתוך התנועות החברתיות של שנות ה-60, שתבעו הכרה, כבוד ותיקון, עבור קבוצות זהות וביניהן שחורים, נשים ולהט"בים. התביעות האלו החליפו את המאבק הכלכלי-מעמדי המסורתי, שעימת בין בעלי הון, איגודים מקצועיים ושכבות עניות. הרשתות החברתיות מספקות לקבוצות כאלו "בועות פילטר" ו"תיבות תהודה", המאפשרות להן לקיים שיח מבודד ומועצם של משתמשים בעלי דעות דומות. במובן זה, הרשתות מעצימות את הקיטוב החברתי ומגבירות את אובדן האמון במסד ובמוסדות.

פוקויאמה ממעיט בערך המאבק להקטנת אי-השוויון הכלכלי בעולם המערבי. ואולם, ספרו של תומס פיקטי הצרפתי על "קפיטל במאה ה-21", שהוקיע את אי-השוויון ההולך וגדל מאז שנות ה-80, הציב את הסוגיה על סדר היום של המערב והזהיר מפני תוצאות הפער המעמיק (Piketty, 2014). הקפיטליזם, לפי פיקטי, מייצר אי-שוויון שייך ויגדל בעתיד. לדבריו, חברות דמוקרטיות אינן יכולות להחזיק מעמד לנוכח פערים מעמיקים שכאלה, שבמוקדם או מאוחר יביאו למרד המוני. פיקטי מפנה אפוא את תשומת הלב למתח שבין הקפיטליזם לדמוקרטיה. כשריכוזיות העושר מגיעה לרמה קיצונית היא מאיימת על הדמוקרטיה.

כך או כך, כיום כבר ברור ששורה של גורמים ונסיבות, שהתפרצו במשבר הכלכלי והפיננסי של 2008, הביאו לתחושה מצטברת בקרב קבוצות אזרחים במדינות מערביות כי המבנה הפוליטי-חברתי, שבמוקדו הרעיון הדמוקרטי-ליברלי, לא משרת יותר את צרכיהם. הביטוי של משבר זה הוא מה שנראה בשנים האחרונות כמרד עממי נגד האליטות, הגלובליזציה והרעיון הליברלי עצמו. תנועת המחאה נגד וול סטריט, התחזקות האגף השמאלי במפלגה הדמוקרטית האמריקאית והפגנות "האפודים הצהובים" בצרפת מלמדים שהכלכלה לא פינתה את מקומה לפוליטיקה של זהויות, אלא הצטרפה אליה: ה"ברקזיט" הוא מיזוג של התרסת זהות בריטית עם התנגדות כלכלית לשלטון "הביורוקרטים בבריסל".

ואכן, המרד העממי הזה אינו רק נגד הגלובליזציה והמשתתפים בו אינם רק מאוכזבי הסדר הליברלי, גורמים שמרנים, גורמים לאומנים ומנהיגים פופוליסטים. הציבור מפנה את זעמו גם כנגד השיטה עצמה, ובאופן כללי יותר - נגד "האליטות" והמוסדות המזוהים איתן ("המדינה העמוקה"): מערכת אכיפת החוק, הרשות השופטת, התקשורת והאקדמיה. משבר זה מועצם על ידי מתקפה מאורגנת על המוסדות האלו, שבלעדיהם קשה לדמיין דמוקרטיה מערבית ליברלית.

הסופר והעיתונאי פריד זאכריה כתב עוד בשנת 1997 ב-Foreign Affairs על אודות צמיחתן של "דמוקרטיות לא-ליברליות" (Zakaria, 1997). הוא הסביר שבמערב, המרכיבים של בחירות חופשיות, שלטון החוק וזכויות אדם קשורים זה לזה ומהווים יחד את מה שמכונה "דמוקרטיה ליברלית". אבל, זאכריה התריע שבמקומות אחרים בעולם צומחת גרסה אחרת, המפרידה בין המרכיבים השונים. צורה כזאת של דמוקרטיה לא ליברלית ניתן למצוא כיום בהונגריה, פולין, בפיליפינים, בהודו, בברזיל בטורקיה ובמדינות רבות נוספות. סממניה הם: מאמץ לפגוע בעקרון הפרדת הרשויות (באמצעות מאבק ברשות השופטת והכפפתה של הרשות המחוקקת לרשות

המבצעת); השתקה של גופי תקשורת וניסיונות להשתלט עליהם; רדיפת ארגוני חברה אזרחית, המביעים עמדות מנוגדות לשלטון; החלשתו של שירות ציבורי מקצועי עצמאי ובלתי תלוי.

זירת המאבק השלישית - מודל שלטוני חלופי במדינות הלא-דמוקרטיות

הזירה השלישית שבה מתקיים המאבק על הרעיון הדמוקרטי-ליברלי היא בתוך המדינות בעלות המשטרים האוטוריטריים. הנחת היסוד הליברלית הייתה תמיד שבסופו של דבר, הנטייה האנושית היא לבחור בחופש ולהיאבק עליו. לכן, הטלטלה החברתית-פוליטית שפקדה את המזרח התיכון בתחילת שנת 2011 ("האביב הערבי") עוררה תקוות רבות, שגם בחלק זה של העולם, שבו יש ריכוז גבוה של משטרים אוטוריטריים מובהקים, ינצח הרעיון הדמוקרטי-ליברלי. שלטים בזכות החירות והשוויון שהונפו על ידי אזרחים שיצאו לרחובות ולכיכרות והשימוש שנעשה ברשתות החברתיות כדי לארגן את האירועים סימנו בעיני רבים את הקשר בין הטכנולוגיה המשבשת סדרי עולם לניצחונם הקרוב והמכריע של הערכים הליברליים.

הטלטלה במזרח התיכון עדיין נמשכת ובעת הנוכחית, ב-2019, הודחו מנהיגים אוטוריטריים מובהקים, ביניהם עבד אל-עזיז בוטפליקה (באלג'יריה) ועומר אל-באשיר (בסודאן). המשך הטלטלה קשור בכך שבעיות היסוד הכלכליות של האזור (אבטלת צעירים, שחיתות, כלכלות צללים, אי-שוויון חברתי-כלכלי ותלות בנפט ובגורמים חיצוניים) וכן מאבקי הזהות (הדתיים, העדתיים והשבטיים), לא נפתרו מאז 2011 ואף הוחמרו. אבל, הניסיון במזרח התיכון מלמד כי הסבירות שהתוצאה של החלפת השליטים בגל הנוכחי או בעתיד תהיה כינונה של דמוקרטיה ליברלית מהסוג המקובל במערב - אינה גבוהה.

הדחתם של שליטי מצרים, תימן ולוב בגל הטלטלה הראשון בשנת 2011 לא הובילה לתהליכים דמוקרטיים. בסוריה, שגם בה החלו הפגנות בשנת 2011, עוררה הטלטלה מלחמת אזרחים עקובה מדם, שבסיומה חזר בשאר אל-אסד לשלטון במדינה. אמנם בסיוע מאסיבי של איראן, חזבאללה ורוסיה, אבל חזרתו התאפשרה גם משום שחלק מאזרחי סוריה הגיעו למסקנה ששלטונו הדיקטטורי עדיף על פני הכאוס שיצרה המלחמה והאלטרנטיבה המאיימת של האסלאם הרדיקלי. גם המונרכיות המזרח-תיכוניות - נותרו על כנן.

תופעה דומה התרחשה גם במקומות אחרים, המשמשים לאוטוקרטיות המזרח תיכוניות כמקורות השראה. הקומוניזם התמוטט בברית המועצות, אך מה שבא אחריו לא הייתה דמוקרטיה ליברלית. הלגיטימציה של פוטין נובעת, כפי שהסביר דיוויד ברוקס במאמר בניו יורק טיימס ב-2018, בעיקר מהסיפור הנכון בעיקרו שהוא מספר על אודות עלייתו לנוכח פשיטת הרגל של רוסיה והשפלתה המתמשכת בזירה הבינלאומית (Brooks, 2018). התוצאה של הרפורמות שנעשו ברוסיה בשנות ה-90 בסיוע מומחים אמריקאים הייתה אסון חברתי. בחירתו של פוטין הובילה להחזרת הציבות. פוטין הצעיר אכן ריסק את צי'ניה המורדת, חיזק את הסדר ובמידה רבה ריסן את חלק מהאוליגרכים. מחירי הנפט שעלו (בלי קשר לפוטין) סייעו לרווחת האזרחים והובילו לתמיכתם בו. הכלכלה התאוששה, תוחלת החיים עלתה ורוסיה היא שוב מעצמה עולמית. לאחר 20 שנים בשלטון (כראש ממשלה וכנשיא), אחוזי התמיכה בו גבוהים בדרך כלל (לאחרונה פחתו) והוא מהווה מקור השראה למנהיגים ולציבורים שמרנים ברחבי העולם.

השיטות הכלכליות של רוסיה וסין שונות, אך ניתן לראות בהן וריאציות של כלכלות קפיטליסטיות. אלה הן "אוטוקרטיות קפיטליסטיות" - מאותגרות מצד אחד על ידי מערכת שלמה של כללי משחק שעוצבו במערב ואומצו חלקית באמצעות הגלובליזציה: תקני חשבונאות ושקיפות של דוחות כספיים (הן בחברות ציבוריות והן בחברות פרטיות); תקינה של בקרת איכות של מוצרים; נהלי הגנה על פטנטים וצורות אחרות של קניין רוחני. מנגד, מדינות אלה שומרות בדיהן את שליטתן בטכנולוגיה, בידע ובמשאבים: תאגידים מקומיים נשלטים על ידי אוליגרכים וטייקונים מקורבים לשלטון ולפקידות וכך משמרים את כוחם; תאגידים חיצוניים שרוצים להיכנס לשוק, נדרשים לפעול על פי מגבלות של השלטון, אשר לרוב כוללות תנאים המאפשרים למשטרים לשלוט במידע הנוגע לציבור.

שליטה זו על המידע ועל הטכנולוגיה, מאפשרת את מה ששושנה זובוף מכנה surveillance capitalism - כלכלה מבוססת פיקוח על פעילויות האזרחים, לא רק כדי לקבל את המידע על פעילותם, אלא גם כדי להשפיע על הפעולות עצמן (Zuboff, 2019). השליטים האוטוריטריים החדשים אולי קשובים יותר לרחשי הציבור ומבצעים התאמות כדי להרגיע תסיסה אפשרית, אך אינם מוכנים לוותר על שלטונם האוטוריטרי. הם עושים שימוש בטכנולוגיה המאפשרת להעמיק את מנגנוני הפיקוח והדיכוי ולזהות יחידים וקבוצות המסכנים את השלטון. שליטה זו, אשר נמצאת בשיאה בסין, מאפשרת למשטרים להשפיע על הפעולות של האזרחים, לתגמל או להעניש אותם על פי התנהגותם ("אשראי אזרחי"). זאת, באופן אשר מייתר בהדרגתיות את הצורך בפעולות של דיכוי ברוטאלי ואלים של מתנגדי השלטון, שהיו נהוגות בעבר באותן מדינות.

דו"ח של ה-Freedom House, מאוקטובר 2018, עסק בעניין "החופש ברשת" והתפרסם תחת הכותרת "עלייתה של האוטוקרטיה הדיגיטלית" (Freedom House, 2018). הדו"ח קובע שהאינטרנט הולך ונעשה פחות חופשי ברחבי העולם ושמגמה זאת נמשכת כבר שמונה שנים. הדו"ח קושר את תופעת הרעלתו של המרחב הציבורי באמצעות דיסאינפורמציה ותעמולה ליכולות המתקדמות של איסוף המידע האישי, אשר פירקו את התפיסות המסורתיות בנושא הפרטיות. לפי הדו"ח, שורת מדינות מתקדמת לעבר אוטוקרטיה דיגיטלית, תוך אימוץ המודל הסיני של צנזורה נרחבת ומערכות פיקוח חודרניות. סין עצמה מייצאת את המודל שלה למדינות אחרות ומציעה גם כלים משוכללים המבוססים, בין השאר, על בינה מלאכותית.

במקביל, השיטה הקפיטליסטית שאומצה במדינות האוטוקרטיות מובילה לצמיחתו של מעמד ביניים הולך ומתחזק, שהתיאוריה המקובלת גרסה תמיד שדרישותיו למקום בתהליך קבלת ההחלטות תוביל למודל הדמוקרטי-ליברלי. ואולם, כפי שמראה עזר גת, בניגוד למה שהתרחש לדוגמא במקרה של נפילת הקומוניזם, היסטורית, האוטוקרטיות הקפיטליסטיות התגלו כיציבות יחסית, והן הופלו בכוח צבאי, לא בעקבות מרי אזרחי (Gat, 2007). נוסף על כך, היחלשות מעמדה של ארצות הברית בסדר העולמי והפיחות בחשיבותה לעידוד תהליכים דמוקרטיים, במיוחד תחת הנהגתו של הנשיא טראמפ, מצמצמות במידה ניכרת את התמריצים שהיו בעבר עבור מדינות לאמץ מודל דמוקרטי-ליברלי (Kagan, 2019).

סיכום

30 שנים לאחר "קץ ההיסטוריה", שלוש טעויותיו של פוקויאמה מובנות טוב יותר: אף שהוא זיהה את היעדרו של אויב גלובלי אחד, שמייצג אלטרנטיבה אידאולוגית לרעיון הדמוקרטי-ליברלי, הוא החמיץ את האפשרות שהמאבק על הסדר העולמי יימשך גם ללא אויב אחד מרכזי ושייווצר רעיון אלטרנטיבי, בדמות הסדר האי-ליברלי; הוא לא זיהה את האפשרות שגורמים שונים בתוך הדמוקרטיות המערביות הליברליות יצברו כוח ויפעלו נגד עקרונותיה של השיטה עצמה; הוא המעיט בהערכתו את עוצמתם ונחישותם של האוטוקרטים לשמר את כוחם ולבצע התאמות ושינויים שיקשו על ההתארגנות כנגדם. יתר על כן, פוקויאמה לא יכול היה להעריך את הזיקות העמוקות שתיווצרנה בין זירות המאבק השונות, בעיקר בשל אוסף גורמים ונסיבות שלא התקיימו בזמנו, שבמרכזם המשבר הכלכלי של 2008, הגלובליזציה של הון, עבודה, סחורות ושירותים ופריצות דרך טכנולוגיות של העידן הדיגיטלי.

נראה כי תפיסתו של פוקויאמה, לפיה הדמוקרטיה הליברלית היא שיטת הממשל הסופית של המין האנושי, החמיצה את הצורך של הליברליזם להשתנות ולהתאים את עצמו לאתגרי המאה ה-21. ה-Economist הבריטי הקדיש את חגיגות 175 השנים להיווסדו לחשיבה מחודשת על אודות עתיד הליברליזם, ופרסם מניפסט ל"המצאה מחדש של הליברליזם עבור המאה ה-21". המניפסט מתאר שורה של סוגיות שאיתן נדרש הליברליזם להתמודד, החל מהצורך לפרק את ריכוז הכוח והמונופולים הטכנולוגיים; עבור בעיצוב מחדש של מדינת הרווחה ומדיניות המיסוי; הגדרת מדיניות חדשה ביחס להגירה; השבת האמון בהסכמי סחר; חיזוק הכוח הצבאי של המחנה הליברלי; ועד הצורך לאפשר חופש ביטוי נרחב, אך גם צמוד לעובדות (Economist, 2018). אולם מעל כל אלה, נטען כי הרעיון הליברלי, שנהנה עד לאחרונה מיציבות שנדמתה מבטיחה, הפך קונסרבטיבי וזנח את הצורך שאפיין אותו מראשיתו לשינוי ולשיפור מתמיד של המצב. הליברליזם נדרש אם כן לזכות מחדש באמון הציבור, באמצעות ביצוע התאמות לאתגרים ולצרכים של הפרט והחברה.

נשאלת השאלה: מהו המאזן הכולל? האם אנו חוזים בשרידה האחרונים של מתקפת הנגד של הרעיונות האלטרנטיביים, שעוד רגע יעברו מהעולם? האם פוקויאמה רק הקדים את זמנו בתיאור ניצחון דמוקרטי-ליברלי, שעוד יגיע בטווח הזמן הרחוק יותר? האם הוא טעה לחלוטין ומה שנראה היה לרגע כניצחון ברור וחד-משמעי הולך והופך ל"סוף הדמוקרטיה הליברלית"? או שמא מוקדם בכלל הכריע בשאלות אלה והמאבק בשלוש הזירות עוד רחוק מהכרעה?

ה-Freedom House, המפרסם מדד שנתי המנטר את הדמוקרטיה, החופש הפוליטי וזכויות האדם בעולם, הכתיר את הדו"ח שלו לשנת 2019 בכותרת "דמוקרטיה בנסיגה" (Freedom House, 2019). הדו"ח תיאר את השנה ה-13 ברציפות שבה הנתונים מצביעים על ירידה בחופש במדינות העולם. זהו היפוך של המגמה שנרשמה מאז 1989 ועד 2005, כאשר עוד ועוד מדינות הצטרפו למועדון הדמוקרטי. הירידה בחופש מאפיינת, לפי הדו"ח, מדינות בכל אזורי העולם ונרשמה הן במדינות בעלות מסורת דמוקרטית ארוכה ויציבה כמו ארצות הברית והן במשטרים אוטוריטריים, כגון רוסיה וסין. במשטרים כאלו, קובע הדו"ח, מוסרת בשנים האחרונות המסכה הדקה של פרקטיקות דמוקרטיות שנוצרו בעשורים הקודמים, כאשר הלחץ הבינלאומי לרפורמות היה גדול יותר. יותר ויותר משטרים אוטוריטריים אוסרים כיום על פעולתן של קבוצות

אופוזיציה, משליכים לכלא את מנהיגיהן, מטילים מגבלות ומהדקים את הפיקוח על כלי התקשורת והרשתות החברתיות.

ההיסטוריה מלמדת שהרעיון הליברלי כבר התמודד בשלוש מערכות גדולות - וניצח. הדמוקרטיה הליברלית נלחמה בעיקשות והתמדה באידיאולוגיות טוטאליות, והתגברה על כול אויביה, זה אחר זה. ההקרבה בנורמנדי ב-6 ביוני 1944 הייתה דוגמה לעוצמתו של הרעיון הדמוקרטי-ליברלי כאשר מאיימים על עצם קיומו. רבים סבורים, לפיכך, שהשיח על שקיעת הליברליזם משקף פאניקה לא מוצדקת או לפחות מוגזמת. הרי הדיון על הדמוקרטיה הליברלית ("צורת הממשל הגרועה ביותר פרט לכל האחרות שנוסו", כהגדרתו של וינסטון צ'רצ'יל) היה מלווה מאז ומתמיד בביקורת ובחששות.

שעתן הגדולה של הדמוקרטיות המערביות הליברליות הייתה בתקופות המאבק ברעיונות המתחרים (אף שהמאבק, הן בזירה הגלובלית והן בזירות הנוספות, אינו רק רעיוני ויש לו כמובן גם היבטים של מאבק על הגמוניה וצדדים נוספים). היה, כנראה, משהו מלכד ומעצים בקיומו של רעיון מתחרה מאיים ובמאבק נגדו. הוא דרש את מנהיגיהן של הדמוקרטיות המערביות לאמץ התאמות ושינויים כדי לחזק את הרעיון הליברלי ולהעלות את קרנו בסדר העולמי. עצם קיומו של המאבק מעלה מאליה את שאלת ההנהגה: מי מוביל כיום את הצד הדמוקרטי-ליברלי במאבק בשלוש הזירות?

הסדר העולמי של מלחמת העולם השנייה היה ברור, וכך גם הסדר החדש שיצרה המלחמה הקרה עד לסוף שנות ה-80. גם המנהיגות משני הצדדים של הסדר העולמי הייתה ברורה ואפשרה תקשורת בזמן משברים. המערב היה מלוכד בהנהגה פעילה של ארצות הברית (שתמכה גם בלא מעט משטרים אוטוריטריים, כאשר אלו שירתו את האינטרסים שלה). הגוש המזרחי-סובייטי היה מאורגן (מאחורי "מסך הברזל") בהובלת ברית המועצות. המלחמה הקרה לא נהפכה למלחמת עולם שלישית, בעיקר בזכות מאזן האימה הדו-קוטבי שנשמר בין שתי מעצמות-העל.

ארצות הברית נשאה את תפקידה המנהיגותי גם לאחר סיום המלחמה הקרה. הנשיאים ג'ורג' בוש (האב), ביל קלינטון וג'ורג' וו. בוש (הבן) המשיכו את המסורת של שורת נשיאים אמריקאים שראו עצמם כמנהיגי העולם החופשי ונקטו מדיניות חוץ פעילה ומתערבת. לשם כך עשו שימוש בעצמה הצבאית האמריקנית, הפעילו מאמצים של "עצמה רכה" ופעלו בדרך כלל בשיתוף עם ארגונים ומוסדות בינלאומיים, תוך מימוש בריתות ושותפויות. הנשיא ברק אובמה ניסה אמנם לצמצם את המעורבות הצבאית האמריקאית בעולם, לאמץ רעיון מעורפל של "הובלה מאחור" ולהסיט את תשומת הלב מהמזרח התיכון לאסיה. אבל, גם אובמה המשיך את המעורבות האמריקנית באפגניסטן ובעיראק, ובסופו של דבר הוא שקיבל את ההחלטה לצאת למערכה נגד המדינה האסלאמית (דאע"ש), אשר הובילה לתבוסת הארגון.

הנשיא טראמפ, לעומת זאת, מציב מאז כניסתו לתפקיד סימן שאלה כמעט על כל ההנחות שעמדו ביסוד מדיניות החוץ של ארצות הברית בשבעה העשורים האחרונים. פאריד זכאריה, שכתב לפני כעשור ספר על "העולם הפוסט אמריקני", פרסם בגיליון יולי-אוגוסט 2019 של ה-Foreign Affairs מאמר שכותרתו "ההרס העצמי של העצמה האמריקנית", המאשים את ממשל טראמפ באובדן העניין והאמונה ברעיון ההגמוניה הגלובלית שהסדיר את החשיבה האמריקנית במאה ה-

20 (Zakaria, 2019). התמונה הכוללת של הישגי טראמפ מורכבת ובעיקר שנויה במחלוקת, שיש לה כמובן גם היבטים פוליטיים. אבל דומה שבעניין אחד לא יכולה להיות מחלוקת - טראמפ אכן אינו רואה את עצמו כמנהיג העולם הדמוקרטי-ליברלי. בחירות 2020 לנשיאות ארצות הברית הן אפוא גם אפשרות לצמיחתה של הנהגה חדשה (ורעננה?) לרעיון הדמוקרטי-ליברלי.

בסין וברוסיה, הקומוניזם והסוציאליזם הוחלפו בקפיטליזם מדינתי של מקורבים, שגורם לשחיתות, עיוות בהקצאה מקורות והתעשרות של מעטים על חשבון רבים. הקפיטליזם המדינתי הוא שמאפשר לאותן מדינות לייצר מנגנוני פיקוח ודיכוי מתקדמים, המשמשים לשימור השיטה האוטוקרטית והמנהיגים הכוחניים בשלטון. ובדמוקרטיות המערביות הליברליות מחליף הקפיטליזם של התאגידים את כלכלת השוק התחרותית, מעמיק את אי-השוויון, ובכך את האכזבה של הציבור מהרעיון הליברלי.

המאבק בין הסדר הליברלי לסדר האי-ליברלי מתנהל אפוא בשלוש זירות המאבק בשני ערוצים שיש ביניהם, כמובן, זיקות הדוקות: הערוץ האחד הוא הערוץ המדיני-פוליטי ובו מתמודדות שיטות הממשל הדמוקרטית והאוטוקרטית עם השינויים שחלו בהן לאורך השנים; והערוץ השני הוא הערוץ הכלכלי, שבו מתמודדים הגילויים השונים של הקפיטליזם - כלכלת השוק, הקפיטליזם התאגידי והקפיטליזם המדינתי-ריכוזי. נראה שהעשור הקרוב יבהיר האם שיטה מסוימת תזכה לדומיננטיות ברורה, או שמא יתקיים מאזן כוחות ודו-קיום בין שילובים אפשריים של השיטות.

נראה שהדיון המעניין העולה מהניתוח קשור בפרדוקס הקפיטליזם. מצד אחד, הקפיטליזם, בגרסאות שונות, הולך ומסתמן כמנצח הגדול בשלוש זירות המאבק. רבים גורסים, לפיכך, שניצחון השיטה הכלכלית הקפיטליסטית יביא בהכרח לאימוץ שיטת ממשל דמוקרטית וערכים ליברליים גם במדינות הלא-דמוקרטיות. בה בעת, ניצחנו של הקפיטליזם התאגידי מעורר ביקורת חריפה ומציב איומים לתמיכה ברעיון הליברלי בדמוקרטיות המערביות. המכנה המשותף של ההתנגדות לקפיטליזם ריכוזי הם ערכים ליברליים-דמוקרטיים של זכויות אדם וקניין, כלכלת שוק, צדק חברתי ושלטון החוק. לפיכך, האופטימיות בדבר ניצחון הדמוקרטיה הליברלית על אויביה נשענת לא רק על ההתנגדות הטבעית לדיכוי, אלא גם על ניצחון הקפיטליזם והצורך לתעל אותו לרווחת הכלל.

תא"ל (מיל.) איתי ברון הוא סגן ראש המכון למחקר ועומד בראש תכנית ליפקין שחק: ביטחון לאומי ודמוקרטיה בעידן של פוסט-אמת ופייק ניוז; ד"ר שמואל חרל"פ, יו"ר קבוצת כלמוביל, הוא מבכירי חבר הנאמנים של המכון למחקרי ביטחון לאומי.

- הכותבים מודים לנתן ברגר, עוזר מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי, על תרומתו למאמר.

ביבליוגרפיה

Lionel Barber, Henry Foy & Alex Barker, **Vladimir Putin says liberalism has 'become obsolete'**, Financial Times, June 2019

Christopher Brandt, Isabel Linzer, Shannon O'Toole, Arch Puddington, Sarah Repucci, Tyler Roylance, Nate Schenkkan, Adrian Shahbaz, Amy Slipowitz, and Caitlin Watson, **Freedom in the World 2019 - Democracy in Retreat**, Freedom House, 2019.

David Brooks, **Vladimir Putin, the Most Influential Man in the World**, New York Times, April 2018

Amitai Etzioni, **The Rising (More) Nation-Centered System**, The Fletcher Forum of World Affairs, Winter 2018

J. Lester Feder, **This is How Steve Bannon Sees the Entire World**, BuzzFeed, November 2016

Francis Fukuyama, **The End of History?**, The National Interest, Summer 1989

Francis Fukuyama, **The End of History and the Last Man**, Free Press, 1992

Francis Fukuyama, **Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment**, Farrar, Straus and Giroux, 2018

Azar Gat, **The Return of Authoritarian Great Powers**, Foreign Affairs, July-August 2007

Yuval Noah Harari, **Moving beyond nationalism**, The Economist, December 2018

Yoram Hazony, **The Virtue of Nationalism**, Basic Books, 2018

[Samuel P. Huntington](#), **The Clash of Civilizations?**, [Foreign Affairs](#), Summer 1993

[Samuel P. Huntington](#), **The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order**, Simon & Schuster, 1996

Robert Kagan, **The strongmen strike back**, The Washington Post, March 2019

Oriana Skylar Mastro, **The Stealth Superpower**, Foreign Affairs, January/February 2019

Thomas Piketty, **Capital in the Twenty-First Century**, Harvard University Press, 2013

Adrian Shahbaz, **The Rise of Digital Authoritarianism**, Freedom House, 2018

Donald J. Trump, **National Security Strategy of the United States of America**, The White House, December 2017

[Fareed Zakaria](#), **The Rise of Illiberal Democracy**, Foreign Affairs, November/December 1997

Fareed Zakaria, **The Self-Destruction of American Power**, Foreign Affairs, July/August 2019

Shoshana Zuboff, **The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power**, Public Affairs, 2019

A manifesto for renewing liberalism, The Economist, September 2018